

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ

Михайло Рудик

НІХТО НЕ ПРОСИВ ПОЩАДИ...

(До 80-річчя IV Універсалу Центральної ради
та бою під Крутами)

З відновленням історичної справедливості 24 серпня 1991 р. український народ вперше за багато століть став справжнім господарем своєї землі.

Січень 1918 року в житті української нації мав дві вікопомні дати. Це проголошення Центральною радою IV Універсалу, за яким Українська Народна Республіка стала самостійною і незалежною,¹ а також бій під Крутами.² Фінал нерівного бою був трагічним. Крути стали символом героїзму й відданості нашого юнацтва, і символом національної трагедії.

Історичні рішення IV Універсалу УНР і події під Крутами більшістю українських послідовників справедливо вважаються початком боротьби нашої нації за українську державність. Історичну правду неможливо приховати.

Ці дві події січня 1918 р. широко висвітлено в історичних джерелах,³ а саме: в книгах видатних українських істориків М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Вінниченка, Н. Полонської-Василенко.

Січневі події 1918 р. аналізують у своїх спогадах відомі радянські воєначальники О. Антонов-Овсієнко, П. Єгоров, вояки Чернігівського козацтва І. Дубинський, Г. Шевчук. Радянська історіографія подавала скупі відомості в енциклопедичному довіднику «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні», а також в «Історії Української РСР», т. 2; «Истории Украинской ССР», т. 6 та ін. Певну інформацію містить енциклопедичний довідник «Чернігівщина».

Більш правдиві відомості про бій на ст. Крути можна знайти у довіднику з історії України, виданому в 1995 р., (в 1995 р.) коли вже Україна відзначала свою п'яту річницю незалежності.

Висвітлюються ці події у книгах сучасних істориків Гунчака Т. «Україна. Перша половина XX століття»; Котляра М., Кульчицького С. «Шляхами віків: довідник з історії України»; Біласа І. «Репресивно-каральна система в Україні 1917—1958 рр. Книга перша»; Субтельного О. «Україна. Історія», опублікована в Торонта (Канаді) в 1988 р.; Нагаєвського І. «Історія української держави двадцятого століття», написана в еміграції, видана в Україні в 1993 році.

Але тільки з проголошенням незалежності України у вітчизняних істориків з'явилась можливість використати архівні джерела, мемуари,

спогади учасників⁴ подій січня 1918 року, щоб об'єктивно й неупереджено досліджувати «білі плями» в історії України з даних проблем.

Безцінну спробу з'ясувати і відтворити хронологію та характер бою зробив на сторінках своєї праці «Визвольний здвиг України» відомий український політичний діяч тих часів Б. Мартос.

Жаль, що спеціальні видання про бій під Крутами, як в Україні, так і в діаспорі, малодоступні у нас, навіть вузькому колу дослідників. До таких видань слід віднести брошуру «Позбавлення України від більшовиків. Пам'яті загинувших під Крутами 29.1.1918 р.»; Удовиченко О. «Загибель студентського куреня під Крутами»; книга С. Збарзького «Крути: у 40-річчя Великого чину» (Мюнхен — Нью-Йорк, 1946), його ж книги «Крути» (Мюнхен, 1958 р.), «Легенда Крути» (Мюнхен, 1959); В. Зарицького «Крутянська подія» (Чикаго, 1972).

На крутянські події пролила світло і газета «Нова рада» (редактор А. Ніковський), У перші місяці 1918 року тут помістила публікації С. Єфремова «Слово до живих», «Муравйов» та інші.

Як розгортались події?

Центральна рада (далі ЦР) III Універсалом 20 листопада 1917 р. проголосила Українську Народну Республіку (далі УНР). Цим ЦР не заявила про відокремлення України від Росії, але мала на увазі Російську Республіку, проголошену Тимчасовим урядом Керенського, а не Раднарком Леніна, не вважаючи останній законним урядом.

Згідно з цим Універсалом до складу УНР мали увійти: Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Таврійська (без Криму) губернії; долю Курщини, Холмщини, Вороніжчини й інших територій з українською більшістю мала вирішити організована воля самого населення.

22 листопада 1917 р. (дати подаються за новим стилем) на Софіївському майдані був відправлений архієпископом Олексієм урочистий молебень у присутності членів Центральної ради, Генерального Секретаріату, представників іноземних місій, проведено військовий парад.

Історики дають неоднозначну оцінку III Універсалові Центральної ради, частина з них відмічає, що цим актом її лідери відмовились від самостійності України і прив'язали її до старого імперського центру у більшовицькій оболонці.

Події осені 1917 р. відкрили нову, але останню сторінку в історії Центральної ради — одну з найтрагічніших сторінок української історії. Підсумком цього періоду розвитку української революції було проголошення Української Народної Республіки, хоча сам процес українського державотворення залишався незавершеним.

Керівництво більшовицького Раднаркому (далі РНК) в Росії усвідомлювало, що без матеріальних і людських ресурсів України справа пролетарської революції приречена на поразку. Необхідно було встановити диктатуру влади і в Україні.

Звичайно, більшовики мали свої плани щодо новоствореної української держави. Вони почали агітацію між робітниками, селянами, солдатами та міським населенням із метою підняти народ проти уряду. Наслідком цього стала анархія, яка поширювалася з кожним днем.

Українські військові частини оточили змовників, роззброїли їх і вагонами відправили до Росії. Звістка про цю подію викликала справжню тривогу серед різних рад і комітетів, які почали новий наступ на українську державність, домагаючись перевиборів до ЦР.

Проти ідеї перевиборів до ЦР чітко висловилася третя сесія Всеукраїнської ради селянських депутатів: «...Трудове селянство на Україні буде рішуче боротися проти всякого втручання в творчу роботу єдиного найвищого правомочного на Україні органа — Української Центральної Ради, склад якої в нинішню хвилю відповідає вимогам організованого трудового селянства».⁵

Підтримка ЦР національно свідомими українцями, проте, не завадила більшовикам і далі боротися за владу. Більшовицька діяльність розгорталася відкрито, на очах української влади, яка віддана ідеалам демократії, навіть не думали перешкоджати своїм опонентам. Мабуть, зайва справа дошукуватися подібної толерантності в історії більшовицької партії, особливо тоді, коли вона вже була при владі.

В Україні розгорнулася робота по створенню більшовицьких рад на всій території, почалась підготовка до Всеукраїнського з'їзду рад.

Одночасно більшовики зміцнювали військові позиції: у Києві було створено військово-революційний комітет для підготовки повстання. Раднарком Росії протиправно проголосив Україну в стані облоги і зобов'язав місцеві революційні гарнізони діяти рішуче проти ворогів революції, не чекаючи вказівок згори. Раднарком Росії сприйняв як виклик домовленість між ЦР та Донським військовим урядом генерала О. Каледіна про взаємний пропуск військових частин. Конфлікт продовжував загострюватись.

Намагаючись розв'язати проблему протистояння політичних сил на свою користь, більшовики скликали 17 грудня 1917 р. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів в Києві.⁶ Незважаючи на спроби більшовиків рішенням з'їзду передати всю владу радам та проголосити радянську владу в Україні, з'їзд підтвердив волю українського народу, виявлену на виборах до Установчих зборів. І висловили вотум недовіри ЦР.

Не зумівши мирним шляхом встановити радянську владу в Україні, Раднарком Росії на початку грудня надіслав підписану В. Ульяновим (Леніним) та Л. Троцьким телеграму з ультиматумом Раднаркому Центральної ради.

Ленін ще у промові на I Всеросійському з'їзді військового флоту 5 грудня відмітив: «Как украинцы, вы можете устраивать у себя жизнь как вы хотите. Но мы протянем братскую руку украинским рабочим».

У «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради», визнаючи формально УНР та право українського народу на самовизначення, Раднарком зажадав негайно припинити формування української армії, не пропускати на Дон українські козачі полки, не роззброювати більшовицькі військові частини Червоної гвардії. Маніфест попереджав ЦР, що в разі неприйняття вимог протягом 48 годин РНК вважатиме її в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні.⁷

Для керівництва воєнними діями було створено комісію в складі В. Ульянова (Леніна), Й. Сталіна, Л. Троцького.

Рада справедливо сприйняла ультиматум-маніфест як зазіхання на права українського народу і втручання у внутрішні справи України. Відповідь не задовольняла революційний центр Петроград, де одночасно з подачею ультиматуму почали готуватися до воєнних дій, начебто проти Каледіна.

Не прийнявши ультиматум, ЦР активно зайнялася підготовкою виборів до Українських Установчих зборів, організацією власної грошової системи, а також припинила відправку вугілля, металу, зерна, продовольчих товарів до Росії.

З метою встановлення радянської влади в Україні Раднарком Росії розпочав повномасштабну війну проти ЦР.

Помилки ЦР у схемі державотворення, непослідовність у вирішенні соціально-економічних питань викликали розчарування мас. Цим скористались більшовики, як на мирному, так і воєнному фронті.

У розмові по телеграфу Сталін, Нарком в справах національностей Росії, з членом київського комітету РСДРП (б) С. Бакинським, ще 17 листопада 1917 р. вимагав скликання крайового з'їзду робітничих, солдатських і селянських депутатів в Україні. «Вопросы о Советской власти в центре и на местах не допускают никаких уступок»,⁸ — підкреслювалось у розмові.

Зрозумівши, що в Києві більшовики нічого не можуть вдіяти проти ЦР, вони разом з фракцією лівих соціалістів-революціонерів покинули з'їзд і переїхали до Харкова. Тут вони об'єдналися зі з'їздом Рад Донецького та Криворізького басейнів і провели 24—25 грудня 1917 р. Перший Всеукраїнський з'їзд рад, який обрав Центральний виконавчий комітет (ЦВК) і Народний Секретаріат, тобто перший радянський уряд України.⁹ Радянський історик М. Попов писав у 1928 р., що саме після з'їзду в Харкові розпочалася організована боротьба за радянську владу в Україні, і почалася за дуже несприятливих для більшовиків умов. «Центральна Рада чулася в апогеї могутності й впливу на маси».¹⁰

У кінці грудня 1917 р. за наказом главноверха М. Кириленка наступ на Україну розгорнули три армії радянських військ під командуванням М. Муравйова, Р. Березіна, І. Кудинського. Загальна чисельність військ, які прибули з Росії у грудні 1917 р. — січні 1918 р., становила близько 60 тисяч. Це були частини регулярної російської армії, що перейшли на бік більшовиків, червоногвардійці Москви, Петрограда та інших міст Росії, загони моряків. Велику допомогу їм надавали місцеві більшовики, які спиралися на добре озброєні загони Червоної гвардії.

21 грудня 1917 р. В. О. Антонов-Овсієнко був призначений командуючим Південним революційним фронтом, штаб якого розмістився в Харкові. Начальником штабу було призначено М. А. Муравйова. Радянські війська діяли у складі кількох армійських груп. Армійська група Сгорова планувала наступати з Харкова на Лозову — Синельниково — Катеринослав і на Полтаву — Ромодан — Київ. З Гомеля (Білорусія) в напрямку Чернігів — Бахмач на Київ наступала армійська група Березіна, з Брянська (Росія) через Глухів — Конотоп — Бахмач на Київ вели наступ підрозділи Знаменського.

Керівне ядро центру в Україні складали В. Антонов-Овсієнко, М. Муравйов і Г. Орджонікідзе (Серго), який прибув у Харків у другій половині грудня 1917 р. Вони мали вплив на всі радянські і більшовицькі війська в Україні.

З уважного читання документів того часу випливає, що створення українського уряду в Харкові було прелюдією до війни російських більшовиків проти України. Іван Майстренко, аналізуючи ці події, підкреслює у своєму дослідженні «Історія комуністичної партії України»: «Петроград хотів, щоб його війна з Центральною радою виглядала не як національна війна Росії з Україною, а як класова війна в самій українській нації, війна українського радянського уряду проти українського дрібнобуржуазного уряду. Для більшої переконливості в харківському уряді на народного секретаря військових справ був поставлений Юрій

Коцюбинський, син українського письменника Михайла Коцюбинського. Але Коцюбинському не дано було в розпорядження ніяких українських військ». ¹¹ Війну Раднаркому з ЦР мали вести прислані з Росії війська. Антонову-Овсієнку і Михайлу Муравйову були підпорядковані також окремі загони червоногвардійців та червоного козацтва, які прибули в Україну. Всього з Росії та її фронтів до середини січня 1918 р. прибуло близько 30 тисяч чоловік, 60 гармат і 10 бронепоездів.

З наступом більшовицьких військ українське керівництво позбулося ілюзій щодо перетворення Росії на федерацію демократичних республік.

22 січня 1918 р. Мала рада прийняла історичний документ — IV Універсал ЦР. В Універсалі Україна була проголошена самостійною і незалежною республікою. Також був прийнятий закон про автономію національних меншин. Проголошення самостійності було для України питанням життя або смерті.

Універсал закликав увесь народ звільнити Україну від «більшовиків та інших напасників». ¹² Уряд республіки мав піднести народний добробут, відбудувати зруйноване господарство, встановити контроль над виробництвом.

Проголошення України самостійною державою не влаштувало ЦК РСДРП(б) і РНК Леніна. Забувши про Каледіна, радянські війська почали наступати на Полтаву і зайняли її перед Новим, 1918, роком. У поході відзначився полк Червоного козацтва на чолі з В. М. Примаковим. Козацтво було підпорядковане Головнокомандуючому військами київського напрямку М. Муравйову, колишньому полковнику царської армії.

Регулярним військовим частинам більшовиків протистояли Український гайдамацький кіш Слобідської України, Галицько-Буковинський курінь січових стрільців та загін київських студентів-гімназистів.

Повернемося до історичних документів радянського періоду. В енциклопедичному довіднику «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (Київ, «УРЕ», 1987 р., відповідальний редактор І. Курас): «Крути — залізнична станція між Ніжином і Бахмачем, де на початку 1918 року точилися запеклі бої між радянськими частинами і військами української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. 15—17.01.1918 р. радянські загони, що йшли на допомогу учасникам Київського січневого збройного повстання 1918 р., розгромили тут війська Центральної ради, після чого 26.01. визволили Київ».

В енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» читаємо запис: «Крути — залізнична станція між Ніжином і Бахмачем (за 3 км від с. Крути), де на початку 1918 р. точилися бої між радянськими частинами і військами буржуазно-націоналістичної контрреволюції та німецько-австрійськими окупантами.

Центральна рада та її Генеральний секретаріат направили свої військові формування, що склалися з юнкерів, офіцерів і студентів, для придушення революційного руху на Чернігівщині... Внаслідок дводенного бою (15—16.01.1918) контрреволюційні частини були розгромлені». ¹³

Крути — символ героїзму й відданості нашого юнацтва і символ національної трагедії... Ця станція |у січні 1918 р. стала ареною героїчної жертвовної боротьби сотні Першої Військової школи ім. Б. Хмельницького та підрозділу Помічного студентського куреня проти набагато чисельніших російських військ під командуванням П. Єгорова, що наступали на Київ. Фінал цього нерівного бою був трагічним, але ціною загибелі українських вояків захисники Крут затримали на декілька днів наступ більшовиків на Київ, чого вистачило для укладення ЦР Брест-Литовської угоди з країнами Центрального союзу.

У цей час у самому Києві політична обстановка була вкрай напруженою. Непевність, яка передавалася дедалі ширшим колам населення, призвела до політичної кризи в українському уряді.

Після відставки кабінету В. Вінниченка ЦР доручає В. Голубовичу сформувати новий уряд. Під канонаду більшовицьких гармат уряд Голубовича призначає нову делегацію до Брест-Литовська. Ситуація в той час була така, що більшовики із дня на день могли зайняти Київ, тому укладення миру ЦР вважала останнім порятунком. Не гаячи часу, члени делегації від ЦР О. Севрюк, М. Левицький, М. Любинський виїхали до Бреста, де вже застали делегацію Радянської Росії. На цей раз, остання зробила спробу усунути делегацію УНР з конференції. Л. Троцький посилався на те, що Україну вже репрезентують делегати українського радянського уряду Євген Медведєв і Василь Шухрай (обрані в уряд Першим Всеросійським з'їздом в Харкові, 24—25 грудня 1917 р.) і заявив, що ті увійдуть до складу російської делегації.

Але делегація УНР не здавала своїх позицій, на пленарному засіданні Севрюк підкреслив, що Л. Троцький заперечує всі свої попередні заяви, які визнавали право українського уряду на самостійну репрезентацію. «Ми є тієї думки, що й пан Троцький, — говорив Севрюк, — що в державнім житті України відбулися зміни, які є цілком іншої натури, ніж як це згадує п. Троцький. Суть цих змін полягає у зв'язку з ІV Універсалом Української Центральної ради... в яким стоїть: віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною державою українського народу».¹⁴

Бій під Крутами багато істориків вважають початком боротьби за українську державність. «Однією з трагічних сторінок в історії змагань українців за самостійне існування, — пише український історик Т. Гунчак, — став бій поблизу ст. Крути. Близько 300 захисників вітчизни полягли смертю хоробрих. Отак краща українська молодь платила власною кров'ю за нерішучість своїх батьків».¹⁵

Уперше обставини бою під Крутами детально вдалося описати у своїй праці «Історія України 1917—1923 рр.», томі першому, відомому українському історичу Дмитру Дорошенку.

Історики радянського періоду (з наведених вище відомостей з радянської історіографії) подавали ці події у кривому дзеркалі. Довідки з історичних документів (енциклопедичних довідників, вище названих «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні», «Чернігівщина») далеко не об'єктивні, якщо не сказати більше. І річ не лише в методології, класових оцінках («контрреволюція», «націоналістична контрреволюція» і таке інше), а в самому поданні фактів. «Розгромили тут війська Центральної ради»... Хоча насправді у бою під Крутами бились кілька сот необстріляних, нашвидку навчених військовій справі (семиденна підготовка перед відправкою на ст. Крути) юнкерів, студентів та гімназистів і два десятки старшин.

Але то історичні довідки радянського періоду. Однак чомусь уже в нашій незалежній державі вийшов другий том курсу лекцій «Історія України», підписаний до друку в травні 1992 р., затверджений Міністерством освіти України як навчальний посібник для вузів, керівник авторського колективу Л. Мельник, у якому бій під Крутами зображено майже з тих самих позицій. І не дивно, адже автор лекції Ю. Кондуфор у списку рекомендованої літератури називає, в основному, історичні джерела радянського періоду, хоча у підсумку лекції робить наголос: «Останнім часом історики й публіцисти піддають конкретному аналізу цю найбільш значущу, героїчну і водночас трагічну подію ХХ століття. Сьогодні відкриваються архіви, стають відомими широкому колу читачів та науковому загалу вилучені ще донедавна з наукового обігу праці

зарубіжних радянологів, повертаються на бібліотечні полиці дослідження й мемуари безпідставно репресованих вчених, політичних діячів, а також відвертих противників революції. Це здоровий і плідний процес, який має сприяти визначенню дійсного характеру подій, що передували революції, ходу самого процесу революційного творення, участі в ньому партій, організацій, окремих осіб-героїв і антигероїв тих буремних часів.¹⁶

Саме ці слова, вміщені, у лекції, і змусили мене писати цю статтю, шукати, доносити правду Героїв Крут. Кожного року з групами мені доводиться проводити урок-екскурсію на місце бою, а після екскурсії— семінарські заняття, на яких студенти, начитавшись документів, задають питання: «Чому вже в наш період, час незалежної України, історики ще мало звертаються до правдивих документів, мемуарної літератури і спогадів та інших джерел?». Сподіваюсь, що дана стаття буде давати певну відповідь всім, хто читає курс «Історії України» у школах, середніх і вищих учбових закладах.

У лекції Ю. Кондуфора про Героїв Крут сказано дуже скупо і бай-дуже (хоча посібник написаний для студентів), бо весь пафос пішов на «радянську Україну», «переломну віху» і т. п.

У працях інших істориків на цю тему допущено плутанину: «250 юнаків, які об'єдналися у «Помічний студентський курінь», разом з сотнею гайдамаків і «вільних козаків»... У контексті Крут юнаки — це не просто молоді хлопці (в тім числі студенти та гімназисти), а й юнкери Першої Київської юнацької військової школи імені гетьмана Богдана Хмельницького, які й становили основну ударну силу. А з Січового Куреня студентів була лише сотня.¹⁷

«Увесь тягар бою винесли на собі юнаки військової школи ім. Б. Хмельницького, й саме серед них було найбільше кривавих жертв побитими і пораненими, — пише у статті «Про крутянську фальші» підполковник армії УНР М. Битинський. — При бойовому відвороті з фронтової лінії сотня (студентського куреня), що була на позиції, відійшла в порядку до ешелонів, які стояли на колії до Києва. Лише одна чота — 27 студентів — збилася вночі з дороги і заблукала на станцію, що була зайнята більшовиками, і впала під багнетами».¹⁸

Особливо цінними є спогади колишнього командира Студентського куреня А. Гончаренка «Бій під Крутами»,¹⁹ який, використовуючи схеми та військові карти, правдиво відтворює хід подій під Крутами та причини загибелі його учасників. Розповідь свого командира доповнюють мемуари А. Фігеля і М. Михайлика.²⁰ Вони відмічають, що 27 січня 1918 р. на українсько-більшовицький фронт у район Бахмача виїхав Помічний Студентський курінь на чолі із сотником Омельченком, сформований зі студентів-добровольців Українського народного університету ім. св. Володимира, учнів старших класів Української Кирило-Мефодіївської гімназії. 29 січня 1918 р. бійці Студентського куреня, учні Військової школи і невеликий відділ Вільного Козацтва (усього близько 300 чол.) зайняли оборону обабіч залізничного полотна поблизу станції Крути. Вранці 30 січня більшовицькі війська (6 тис. чол.) — петроградські і московські червоногвардійці та матроси Балтійського флоту розпочали наступ. Протягом п'яти годин українські підрозділи стримували атаки ворога. Кульмінаційний момент бою описує його учасник поручик М. Михайлик: «Мені видно було тут густі лави матросів, що пішли в наступ. Застрікотіли скоростріли, рушниці. Видно було, як падали на снігу чорні постаті матросів, але присувалися вони все ближче і ближче. У нас було багато ранених і сотня відходила до окопів. Тут вже були розміщені до бою всі наші сили й чекали з напруженням рішучого моменту. А він вже наближався. Густі лави сірих і чорних по-

статей ішли у весь зріст. Змучена наша сотня пішла з резерву за рамку. З окопів застрікотіло сорок наших скорострілів і рушниці трьох сотень юнаків Студентського куреня. Падали чорні постаті, за ними йшли нові, знову падали, і знову йшли одні за другими чорні і сірі лави. Наші окопи, станція і потяги засипалися ворожими кулями, але міцно трималися наші. Посилали по набой до потягів за півтори версти, вистрілювали їх і знову посилали. Але грізні звістки: «Нема набойів», «Псуються скоростріли» — пролетіли по окопах, а тут чорні постаті знялися, крики «ура», «слава», і все перемішалось. Стріляли один одного. Облилися кров'ю багнети. Вдесятеро більші вороги — перемогли. Почався скорий вже неорганізований відступ до потягів, а москалі з криком «ура» кинулися до станції, яку охороняло 50 студентів, переважно з тих, що не вміли стріляти. Вечоріло, коли зібрались вояки до потягів. Два вагони, відведені для ранених, були переповнені, відвели третій. Потяги рушили під вогнем ворога». ²¹ Пізніше вияснилось, що коли засурмили на полі бою з боку українських підрозділів і пролунала команда «Висипай у лінію», почали ждати москалів. Ніхто не звернув увагу, що штабний поїзд, а разом з ним начальник Військової школи Носенко, начальник штабу Богаєвський і сотник Тимченко ганебно втекли. ²²

О 4 годині ранку 27 січня на станцію Крути прибула ще студентська сотня (130 студентів), які пройшли семиденну військову підготовку. Полковник Гончаренко, котрий керував боєм під Крутами, поставив їх на найбільш спокійну ділянку фронту, щоб мали вони нагоду підготуватись до бою. Того дня близько першої години пополудні Муравйов почав свій наступ. Командир студентської сотні Омельченко був поранений, і його не було ким замінити, бо штаб сотника Тимченка від їхав із старшинами у напрямі Ніжина, щоб з'єднатися з частинами Шевченківського полку, який пристав до більшовиків і почав наступати на українські частини з тилу. Так відмічає про перебіг подій в бою під Крутами доктор Ісидор Нагаєвський в книзі «Історія української держави двадцятого століття», написаній і виданій в еміграції 1989 р. ²³ Він наводить дані, що «усіх вбитих під Крутами було: 250 юнаків, 30 студентів і 10 старшин. Всього — 290 героїв». ²⁴

Загалом же від згаданого «Курсу лекцій» враження таке: пишучи його, автори ще не позбулися страху, що за кожен рядок в ім'я незалежної України доведеться відповідати, як в старі часи, на бюро обкому або міськкому партії.

Не дійшла до сих пір правда про Крути і в методичні рекомендації викладачам та студентам на рівні методкабінету Міністерства освіти України. Навіть у програмі курсу «Історія України», що друкувалась на сторінках газети «Історія України», упущено питання т. 29. Четвертий Універсал. Бій під Крутами. (Про це писалось, «Історія України», № 1 (17) від 1997 р.).

У праці полковника Армії УНР В. Зарицького «Крутянська подія», на звороті титульного аркуша значиться: «Присвячую молоді, вірній заповітові Героїв Крут: вільна, самостійна, соборна Україна». У ній прокоментовано найрізноманітніші публікації про крутянські події, а основне, подані спогади їх учасників: сотника Аверкія Гончаренка (коменданта крутянського бою) «Бій під Крутами» та студента Ігоря Лоського (учасника бою) «Історія Студентського Куреня». «Цю невелику, але цінну працю варто б перевидати й наситити нею всі бібліотеки й передусім шкільні, щоб наші громадяни ще за учнівськими партами духовно прилучилися до подвигу Героїв Крут». ²⁵ Слушна думка Івана Ільєнка в статті «За волю і долю України» («Літературна Україна», 1997 р., 21 березня). До неї потрібно прислухатись всім!

Так, з військової точки зору бій під Крутами був спланований невдало і закінчився безумовною поразкою. Але він виявив водночас отой

«святий порив» української молоді, її готовність жертвувати життям в ім'я незалежності України.

Більше двох тисяч років тому в ущелині під Фермопілами 300 спартанців на чолі з царем Леонідом полягли, стримуючи багатотисячне військо персів, і навечно вкрили себе славою. Таку ж героїчну смерть прийняли українські юнаки під Крутами. І заслуговують такої ж вічної слави. Подвиг їх тим значиміший, що, на відміну від спартанців, їх у бій вели не військові вожді, а лише любов до рідної землі, до рідного народу.

Україна у кінці 1917 р.—на початку 1918 р. кипіла і бурлила. Цілком вільно і зовсім поряд зустрічались і проявлялись і високі людські, громадянські чесноти, і низька підла негідність.

Саме в такий момент, відмічають у своїх працях історики, а, може, саме й тому відбувся бій під Крутами. На брамі Української Волі і Державності та в її обороні стала наша українська молодь. Ця молодь, що ще так недавно сиділа у школі, гімназіях, університетах і вчила, як «щось теоретичне, історичне, далеке від життя, що славна смерть задля Батьківщини»,²⁶ тепер мусила скласти тут іспит зрілості, довести, чи може вона застосувати ці твердження зі сторінок історії до життя сучасного. І Герої Крут склали цей іспит, у них було велике бажання жити, жити у своїй щойно посталій Державі, працювати у ній і для неї — вони свідомо йшли на смерть за Батьківщину, при цьому ніхто не просив пощади. «Розуміючи безвихідність свого становища та небажючи здаватись в полон ворогові, бійці Студентського Куреня пішли в багнетну атаку і були майже всі знищені. Перед стратою гімназист Пипський почав співати гімн «Ще не вмерла Україна», який підхопили всі засуджені на смерть».²⁷

Після розстрілу переможці не дозволили місцевим селянам поховати тіла загиблих. Декілька вояків, яким вдалося врятуватись, вночі розібрали залізничну колію і все-таки на кілька днів затримали наступаючі війська Червоної гвардії.

29 січня в нашому національному календарі — це день жалоби. Але, як писав Володимир Янів, Крути не є святом поминок, тільки кожночасним джерелом натхнення свіжих лав нації в поході до волі України.

9 лютого 1918 року Київ повністю став радянським. Але тільки до 17 березня 1918 року. Опісля знову до столиці прибула ЦР. І тільки тоді тіла 27 юнаків, які загинули в бою під Крутами, були перевезені до Києва і поховані на Аскольдовій горі. За розпорядженням українського уряду 19 березня 1918 р. у Києві відбувся урочистий похорон полеглих в бою на ст. Крути. Під час служби Божої і на могилі співав студентський хор. Траурну жалобну промову виголосив М. Грушевський. Молодий поет Павло Тичина гаряче відгукнувся на цю подію віршем «Пам'яті тридцяти» (в радянський період цей вірш майже не друкувався) :

На Аскольдовій могилі
Поховали їх —
Тридцять мучнів українців
Славних молодих...
На Аскольдовій могилі
Український цвіт —
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ...

Тож сьогодні треба згадати, як вже в незалежній Україні студенти військового лицю імені Героїв Крут зі Львова прибули на ст. Крути і разом з Борзнянською райдержадміністрацією зуміли звести на місці бою земляний пагорб Слави, найдешевший, за нашими мірками, мону-

мент. Над пагорбом височить хрест. І їдуть кожного року сюди громадяни України, особливо вчителі, студентство, учнівство. Кожного року студенти Ніжинського агротехнічного коледжу читають у кінці уроку-екскурсії на меморіальній дошці напис: «Тут береже Україна вічний сон молодих своїх синів, які загинули героїською смертю в борні за її волю під Крутами 29 січня 1918 року». І не тільки читають, а й слідкують за пагорбом, засівають траву, вкладають і поправляють дерн на могилі, висаджують кущі калини.

29 січня і, особливо, коли вивчається у групах т. 29 «Війна радянської Росії проти УНР», пристрасне слово про подвиг Героїв вже звучить не тільки на уроках-екскурсіях у нашому колективі, а і у спеціальних матеріалах, які присвячують місцеві газети цій вікопомній даті.

Ми на порозі 80-річчя тих звитяжних подій в історії нашого народу. Сподіваюсь, що, прочитавши цю статтю, методисти, викладачі історії в цей день проведуть спеціальні уроки у школах і, напевно, у всіх учбових закладах, згадають про подвиг Героїв Крут. Хай буде він уроком любові до України, утвердження національної свідомості. Адже, як сказав Павло Тичина про подвиг крутянців, «понад все вони любили Свій коханий край». Любили і підтвердили цю любов, віддавши в її ім'я своє квітуче життя. Від незалежної України вони варті гідного вшанування. Ми повинні їх пам'ятати завжди і виконувати їхній заповіт — розбудувувати Україну — державу.

Література і джерела:

- 1 Вінниченко В. Відродження нації. — К., 1990. — Ч. II. — С. 244—252 або Хрестоматія з історії України. Посібник для 7—11 класів середньої школи. — К., 1996. — С. 180.
- 2 Довідник з історії України. В трьох томах. Т. II. К., 1995. — С. 120—121.
- 3 Див. Дорошенко Д. Історія України, 1917—1923 рр. — Ужгород, 1932. Т. 1. — С. 185, 283—284.
Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — К., 1995. — С. 478—480.
Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1911. — С. 562—564.
Вінниченко В. Відродження нації. — К., 1990. — Ч. II. — С. 244—252.
Антонов-Овсієнко. Записки о гражданской войне. — Москва — Ленинград, 1924. — Т. I. — С. 77.
Егоров П. Первый «Октябрь» на Украине // Военное знание. — 1922. — № 10. — С. 46.
Дубинський І. В., Шевчук Г. М. Так началось // Червоноці. Спогади ветеранів Червоного козацтва. — К., 1969. — С. 27—28.
Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. В 3-т., — К., 1967. — Т. I. — С. 186.
Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 377.
Довідник з історії України. — В 3 т., — К., 1995. — Т. II. — С. 120—124.
Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття // Нариси політичної історії. — К., 1993. — С. 127.
Історія України. Навчальний посібник для студентів вузів. Під ред. Л. Мельника. Курс лекцій. — В 2-х т., Т. II. — К., 1993. — С. 149.
Котляр М., Кульчинський С. Шляхами віків: довідник з історії України. — К., 1993. — С. 145.
Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. — С. 98—103.
- 4 Див.: Петлюра С. Статті. — К., 1993. — С. 221.
Прохода В. Крути. // Гуртуймося. — 1930. — 3 б. IV. — С. 15—18.
Монкевич Б. Бой під Крутами. // Поступ. — 1929. — № 2. — С. 59—64.
Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917—1921. — К., 1995. — С. 16—17.
Фігель А. Бій під Крутами (в 13-річницю) // Літопис «Червоної Калини» на 1932 р. — Львів, 1931. — № 2. — С. 2—6.
Михайлик М. День 16 січня 1918 р. // Літопис «Червоної Калини» на 1932 р. — № 2. — С. 12—13.
Михайлик М. Виступ Першої Української школи. // Літопис «Червоної Калини» на 1932 р. — № 2. — С. 2—5.

- 5 Христюк П. Українська Революція: Матеріали по історії української революції 1917—1920 рр. — Відень, 1921. — Т. II. — С. 61. або Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття. — К., 1993. — С. 115.
- 6 Революція 1917 р.: Хроника Событий. — М., 1930. — Т. 6 — С. 289—292.
- 7 Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. В 2-х книгах. — К., 1994. — Книга I. — С. 41.
- 8 Пролетарская мысль — 1917. — 18 ноября, або Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Ч. I. (1917—1945 рр.). — К., 1994. — С. 48.
- 9 Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття. — К., 1993. — С. 117.
- 10 Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — Б.-М. 1928. — С. 133—134.
- 11 Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття. — К., 1993. — С. 118.
- 12 Зозуля Я. Велика українська революція (матеріали до історії відновлення української державності): Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року. — Нью-Йорк, 1967. — С. 65—68 або Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття. — К., 1993. — С. 73—77.
- 13 Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 377.
- 14 Христюк П. Українська революція: Матеріали до історії української революції 1917—1920 рр. — Відень, 1921. Т. II. — С. 108 або Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття. — К., 1993. — С. 127.
- 15 Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття. — К., 1993. — С. 127.
- 16 Історія України. Курс лекцій. — В 2 книгах, т. 2. — XX століття: Навчальний посібник. Мельник Л. Т. (керівник) та ін. — К., 1992. — С. 149.
- 17 Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. — С. 102—103.
- 18 Ільєнко І. За волю і долю України. До 75-річчя лицарського подвигу під Крутами. // Літературна Україна. № 4 (4517), — К., 1993. — С. 1.
- 19 Гончаренко А. Бій під Крутами. // За Державність. — Львів, 1938. — № 9. — С. 145—152.
- 20 Див. Фігель А. Бій під Крутами (в 13-річницю) // Літопис «Червоної Калини» (далі ЛЧК) на 1932 р. — Львів, 1931. — № 2. — С. 2—6.
Фігель А. Крути: Уривки із споминів. // ЛЧК на 1933 р. — Львів, — № 3. — С. 48—52.
Михайлик М. День 16 січня 1918 р. // ЛЧК на 1932 р. — № 2. — С. 12—13.
Михайлик М. Виступ Першої Української школи. // ЛЧК на 1932 р. — № 2. — С. 2—5.
- 21 Михайлик М. День 16 січня 1918 р. // ЛЧК на 1932 р. — № 2. — С. 12—13.
- 22 Малик Я. Їх у бій вела любов. // Молодь України. Загальнополітична молодіжна газета. — 1993, 26 січня. — С. 3.
- 23 Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. — С. 102.
- 24 Там само. — С. 103.
- 25 Ільєнко І. За волю і долю України. // Літературна Україна. — 1993, 28 січня. — С. 1.
- 26 Там само.
- 27 Довідник з історії України. В трьох томах. — К. 1995. — Т. II. — С. 121.

